

Коротка історія прогресу

Ален де Бенуа

Переклад: Сергій Чаплигін

Політономія - 2013-08-13

Ідея прогресу є однією з теоретичних передумов Модерну.

Її часто називають «справжньою релігією західної цивілізації». Історично ця ідея була сформульована приблизно в 1680 році в ході суперечки «ревнителів старовини» та «сучасників», в якому брали участь Террассон, Перро, абат де Сен-П'єр і Фонтенель. Потім вона уточнювалася наступниками, таких як Тюрго, Кондорсе і Луї-Себастьян Мерсьє.

Прогрес можна визначити як процес, що проходить через етапи, останній з яких за часом розглядається як найкращий і кращий, тобто якісно перевершує попередні. Таке розуміння включає в себе як описовий аспект (зміна відбувається в заданому напрямку), так і аксіологічний (розвиток розуміється як поліпшення). Таким чином, тут йдеться про орієнтовані зміни, спрямовані на краще. Про зміну, одночасно необхідну (не можна зупинити прогрес) та незворотну (не існує можливості повернення до минулого).

Поліпшення неминуче, а значить завтра буде краще, ніж сьогодні.

Теоретики прогресу діляться, виходячи з відношення до його напрямку, ритму і природі супроводжуваних його змін, а також до його головним дійовим особам. Проте всі вони згодні з трьома ключовими ідеями: 1) лінійна концепція часу і ідея про те, що історія має сенс і спрямована у майбутнє, 2) ідея фундаментального єдності людства, яке еволюціонує в одному і тому ж напрямку, 3) ідея про те, що світ може і повинен бути трансформований людиною, яка є повноправним господарем природи.

Ці три ідеї зобов'язані своєю появою Християнству. Але починаючи з XVII століття, з розквітом науки і техніки, вони переформуються в світському ключі.

Для древніх греків реальна тільки вічність. Автентичне буття нерухомо: циклічний рух, що припускає вічне повернення одного і того ж, є найбільш досконалим виразом божественного. Якщо існують спади і підйоми, прогрес і занепад, то тільки всередині одного циклу, який неминуче буде змінено іншим (теорія чередування століть у Гесіода, повернення золотого століття у Вергілія). З іншого боку, зумовленість йде з минулого, а не з майбутнього. Термін «архе» відсилає нас одночасно до витоку («архаїка») і до авторитету («архонт», «монарх»).

В Біблії історія стає об'єктивним феноменом, динамікою прогресу, який веде в месіанської перспективі до настання нового світу. Книга Буття наділяє людину місією «панувати на Землі». Темпоральність є тим вектором, завдяки якому найкраще послідовно розкриває себе в світі. Одночасно подія відіграє рятівну роль: Бог відкриває себе історично. З іншого боку, темпоральність спрямована до майбутнього: від Творіння до Другого Пришестя, від

Райського Саду до Страшного Суду. Золотий вік вже знаходиться не в минулому, а в кінці часів: історія закінчиться і закінчиться щасливо, принаймні, для обраних.

Така лінійна темпоральність виключає всяке вічне повернення, всяку зміну циклів, яка має своїм прообразом зміну пір року. Починаючи з Адама і Єви, священна історія спасіння передбачає виключення будь-якої згадки про вічність, проходить через неповторну стадію стародавнього Завіту, і в християнській версії знаходить свою кульмінацію у Втопленні Спасителя. Блаженний Августин був першим, хто застосував біблійну концепцію до всесвітньої історії людства, заявивши, що вона розвивається ждо кращого від століття до століття.

Теорія прогресу секуляризувала цю концепцію історії, в результаті чого з'явилися всі ці історизми Модерну. Головною різницею між цими концепціями є те, що «майбутнє» в світській історії зайняло місце «вічного», а «спасіння» було замінено «щастям».

Для того, щоб прийти до своєї сучасної формулюванні, теорія прогресу мала потребу в додаткових елементах. Такі з'явилися вже в епоху Ренесансу, але отримали розквіт в XVII столітті.

Бурхливий розвиток науки і техніки разом з відкриттям Нового Світу породили ілюзію існування нескінченного поля для поліпшення життя. Френсіс Бекон був першим, хто використав слово «прогрес» в часовому, а не в просторовому значенні. Він стверджував, що людині призначено панувати над природою, пізнаючи її закони. Декарт також пропонував людям стати панамі і господарями природи. Остання, записана «математичною мовою» Галілея, стає відтепер мертвою і бездушною. Космос сам по собі вже не є носієм сенсу. Він тепер не більше, ніж механізм, який треба розібрати, щоб інструменталізувати і краще використовувати. **Світ стає чистим об'єктом для людини-суб'єкта. Людина засвоює переконання в тому, що завдяки всесильному розуму він може бути самодостатнім.**

Космос древніх поступається місцем сучасному космосу - гомогенному, геометричному і (можливо), безкінечного, керованому причинно-наслідковими зв'язками. Модель, найбільш близька цієї механічної моделі - це модель годинника. Час теж стає гомогенним, вимірюваним. Це «час торговців», що заміщає «час селян» (Жак ле Гофф). Новий науковий дух виковує технічну ментальність. Основним завданням техніки є акумулювати корисність, тобто допомагати у виробництві корисних речей.

Відбувається збіг між цим науковим оптимізмом і устремліннями класу буржуазії утвердитися на національних ринках, створення яких йде рука об руку зі створенням централізованих королівств. Буржуазний світогляд розглядає як «реальні» тільки обчислювані речі, тобто ринкові цінності. Пізніше Жорж Сорель теорію прогресу назве «буржуазної доктриною».

В XVIII ст. класичні економісти (Адам Сміт, Бернар Мандевілль, Девід Хьюмен) в свою чергу реабілітували ненаситне бажання: за їх викладами, потреби людини здатні безперервно збільшуватися. На їх думку в природі людини завжди є прагнення до більшого і д відповідно, до дії, яка безперервно вишукує свій інтерес. **Будучи пов'язаними з оптимізмом, ці погляди зробили відносною тематику первородного**

гріха та постаралися стерти пам'ять про неї.

Нові уми особливо підкреслювали накопичувальний характер сучасного знання. Висновком з цього стає необхідність існування прогресу: чим більше буде все, тим краще будуть йти справи. Хороший розум «складається з усіх, які йому передували», що підкреслює перевагу сучасних людей. У Середньовіччі Бернар з Клерво говорив: «Ми - карлики, що стоять на плечах у гігантів». А ось в Новий час авторитету древніх вже не стало. Навпаки, Традиція стала розглядатися перешкодою на шляху маршу розуму. Порівняння минулого з сьогоденням, завжди на користь останнього, допомогло розкрити рух до майбутнього. Саме цей рух став трактуватися в наказовому порядку: прогрес, що розглядався раніше як мета руху, став відтепер розпізнаватися як принцип еволюції.

Поняття «прогресу» має на увазі також ідолатрію нового: всяке нововведення априорі краще тільки, виходячи з його новизни. Дана жага нового, яке позиціонувалося як синонім кращого, стала однією з важких маній сучасності. У мистецтві вона привела до появи авангарду, що має свої аналоги в політиці.

Теорія прогресу володіє всіма своїми складовими. Тюрго в 1750 г, а потім Кондорсе висловили її в такій формулі: «Вся сукупність роду людського постійно йде до все більшого досконалості». Історія людства відтепер трактується як щось формально і актуально єдине. Від християнства тут залишається ідея про майбутнє досконало людства і про те, що воно рухається до єдиної мети. При цьому відкинута роль Провидіння, місце якого заступає людський розум. Універсалізм відтепер ґрунтується на передумові «єдине і ціле в кожному», яка ігнорує все контексти, що змітає все приватні відмінності.

Паралельно людина позиціонується в теорії прогресу не тільки як істота з невгамовним бажання і потребами, а й як істота, що вдосконалюється до безмежності. Нова антропология розглядає людину спочатку як чистий аркуш паперу, як клубок м'якої та податливої глини, або наділяється абстрактною «природою», абсолютно відірваною від конкретних умов його існування. Людське розмаїття, індивідуальне або колективне, розглядається як несуттєве, що вільно трансформується освітою або середовищем. Поняття штучного стає центральним і є синонімом рафінованої культури. Людина може досягти людяності, тільки подолавши природу, від якої треба звільнитися, аби стати «цивілізованою».

Таким чином, людство повинне звільнитися від усього, що створює перешкоди на його шляху до прогресу: від «забобонів» та «вантажу минулого». Звідси випливає виправдання терору: якщо необхідної метою людства є прогрес, то той, хто стоїть перепорою на його шляху, повинен бути придавлений, той, хто протриває прогресу людства може бути з повним правом виключений з її лав і оголошений «ворогом народу». Тоталітарні режими Модерну (радянський комунізм, націонал-соціалізм) вивели з цього ідею «зайвих людей», одне лише існування яких заважає настанню «прекрасного нового світу».

Таке заперечення природи та минулого часто представляли як відмову від детермінізму. В дійсності ж детермінація минулого просто була замінена детермінацією майбутнього, пошуком «сенсу історії».

Рух людства до щастя було інтерпретовано як досягнення моральної досконалості. Люди

Просвітництва вважали цілком очевидним, що в майбутньому розум удосконалюється, і людство стане морально краще. Прогрес уже не вважався чимось зовнішнім по відношенню до існування. Він повинен був трансформувати людину. Прогрес, досягнутий в одній області, неминуче повинен був перекинутися на інші. Матеріальний прогрес повинен був спричинити за собою прогрес моральний.

У політичному плані теорія прогресу виконана духом заперечення політики. Погляд теоретиків прогресу на Державу вкрай амбівалентний. З одного боку, Держава порушувала автономію економіки, яка вважалася переважною сферою «свободи» і раціональної дії. Вільям Годвін говорив, що уряди по своїй природі створюють перешкоди на шляху людини вперед. З іншого боку, в контрактуалістській теорії Гоббса, Держава дозволяла людині долати суперечності, що випливають з її «природного стану». Таким чином, держава вважалася одночасно двигуном прогресу і його перешкодою.

Найбільш поширеною є ідея про те, що політика сама повинна стати раціональною.

Політична дія повинна перестати бути мистецтвом, керованим принципом мудрості і стати наукою, керованою принципом розуму. В освітянській картині світу суспільство виглядало як механізм, а люди - як його гвинтики. Суспільство повинно управлятися за принципами, настільки ж непорушним як і наукові принципи фізики. Монарх розглядався як механік, в обов'язки якого входило розвивати «соціальну фізику» до «найбільшої суспільної користі». Ця концепція послужила причиною появи технократії та адміністративно-управлінського розуміння політики у Сен-Симона і Огюста Конта.

Теорія прогресу досягає свого апогею на Заході в XIX столітті. Вона переформулюється в нову епоху, відзначену промисловою модернізацією, науковим позитивізмом, еволюціонізмом і великими історичними теоріями.

Тепер акцент зміщується більше на науку, ніж на розум у філософському розумінні цього слова. Надія визріває тепер навколо наукової організації суспільства. Наука є відтепер матрицею всіх феноменів. Це тема, до якої постійно повертаються Фур'є зі своїми фаланстерами, Сен-Сімон зі своїми технократичними принципами, Огюст Конт зі своїм «Катехизмом позитивізму» та «релігією прогресу».

Терміни «прогрес» і «цивілізація» стають майже синонімами. До речі, це служить обґрунтуванням колонізації, яка необхідна для того, щоб всюди поширити блага цивілізації.

Поняття прогресу було переформульовані в світлі дарвінівського еволюціонізму. Еволюція живої істоти також була інтерпретована як прогрес (особливо Гербертом Спенсером, який вважав прогрес еволюцією від простого до складного, від гомогенного до гетерогенного). Отже, умови прогресу відчутно змінилися. Механіцизм Просвітництва тепер став поєднуватися з біологічним органіцизмом, в той час як апологія пацифізму поступилася місцем оспівування «боротьби за життя». Прогрес тепер стає селекцією найбільш «здібних» («кращих») в перспективі конкуренції. Така інтерпретація влаштовує західний імперіалізм: цивілізація Заходу найкраща, бо вона найбільш розвинена.

Це було максимальним розмахом соціального еволюціонізму. Історія людства була розділена на послідовні «стадії», що відповідали різним етапам прогресу. Розподіл різних

культур в просторі було екстрапольовано на час: «примітивні» суспільства повинні були служити західним людям прикладами їх власного минулого («сучасні предки»), в той час як Захід представляв їх майбутнє. Кондорсе вже поділяв історію суспільства на десять послідовних етапів. Гегель, Огюст Конт, Карл Маркс, Фрейд і т.д. пропонували схожі схеми. Наприклад, від «вірувань» до науки, від «теологічного» етапу до етапу позитивної науки, від «примітивною» або «магічною» ментальності до ментальності «цивілізованої».

Ця теорія, сполучена з науковим позитивізмом, яка зачіпає в першу чергу антропологію, і живить ілюзію про те, що можна розташувати культури на ціннісній шкалою, породила расизм. Останній розглядає традиційні цивілізації або як визначено нижчі, або як «запізнілі у розвитку». «Цивілізаторська місія» колоніальних держав полягає в тому, щоб подолати це запізнення. Расизм же вважає, що існує універсальний критерій, всеосяжна парадигма, що дозволяє вибудувати ієрархію культур і народів. Він прямо пов'язаний з універсалізмом прогресу, приховує неусвідомлений або замаскований етноцентризм.

Тоталітарні режими 20 століття і дві світові війни підірвали оптимізм двох попередніх століть. Втрата ілюзій і крах революційних надій привели до ідеї про те, що сучасне суспільство, яким би безглуздим і безнадійним воно не здавалося, є єдино можливим. Громадське життя все більше сприймається в оптиці фаталізму. Прийдешнє, яке стає все більш прогнозованим, викликає більше тривоги, ніж надії. Поглиблення кризи здається більш ймовірним, ніж «світле майбутнє».

Ідея прогресу дала серйозну тріщину. Ніхто вже більше не вірить в те, що матеріальний прогрес робить людину краще, а прогрес, досягнутий в одній області, автоматично перекидається на інші. У «суспільстві ризику» (Ульріх Бек) прогрес проявляє себе амбівалентне. Уже зізнається, що за ті переваги, які він дає, доводиться платити дорогою ціною. Дика урбанізація породила багато соціальних патологій, а промислова модернізація викликала безпрецедентну деградацію природного життя. Масове руйнування навколишнього середовища дало початок численним екологічним рухам. Вони були першими, хто засумнівався в однозначності прогресу. Безмежний розвиток технічної науки поставило питання про свої цілі. Науковий прогрес вже не сприймається як щось, що приносить людству безумовне благо. Саме знання, як видно з дебатів, які були викликані появою біотехнологій, сприймається як джерело загроз. **Все більш і більш широкі верстви населення розуміють, що воно не є синонімом кращого. Вони починають проводити розходження між «мати» і «бути», між матеріальним благополуччям і щастям у власному розумінні цього слова.**

І все ж тематика прогресу продовжує залишатися привабливою, принаймні, в символічному плані. Політичний клас продовжує апелювати до «прогресивних сил» проти «людей минулого» і викривати «середньовічний обскурантизм». У громадському дискурсі слово «прогрес» зберігає позитивний резонанс.

Орієнтація у майбутнє також залишається домінуючою. Навіть якщо найближче майбутнє сприймається як джерело загроз, з далеким майбутнім пов'язуються надії на краще. Культ новизни, який отримав нову опору у вигляді технологій і зміни мод, що диктується мас-медіа, сьогодні сильніше, ніж будь-коли. **Багато хто продовжує вірити і в те, що людина тим вільніша, чим більше вона позбулася своїх біологічних характеристик та історичної обумовленості.** Як і раніше править бал індивідуалізм, який спирається на

погано замаскований західний етноцентризм та ідеологію прав людини. Зараз він виражається в руйнуванні сім'ї, скасування соціальних зв'язків і дискредитації традиційних суспільств країн Третього світу, де індивіди все ще зберігають солідарність у рамках своєї громади.

Однак, перш за все, ідеологія прогресу залишається представленою у своїй продуктивістській версії. Вона підживлюється ідеєю про те, що нескінченне зростання є нормальним і бажаним, про те, що краще майбутнє обов'язково настане завдяки збільшенню обсягу виробництва матеріальних благ, чому посприє глобалізм. Ця ідея інспірує сьогодні ідеологію «розвитку», яка як і раніше розглядає суспільства Третього світу як «недорозвинені», а західну модель виробництва і споживання як жадану мету для всього людства. Ця ідеологія розвитку була сформульована в 1960 році Уолтом Ростоу, який перерахував стадії, які повинні пройти всі країни світу для досягнення рівня споживання розвиненого торгового капіталізму.

Але як показали різні автори (Серж Латуш, Гільберт Ріст), теорія розвитку є всього лише віруванням. **Коли це вірування буде відкинуто, скінчиться й ідеологія прогресу.**